

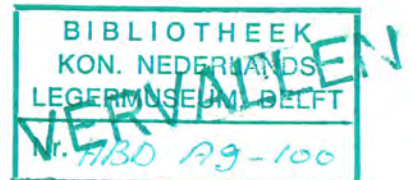
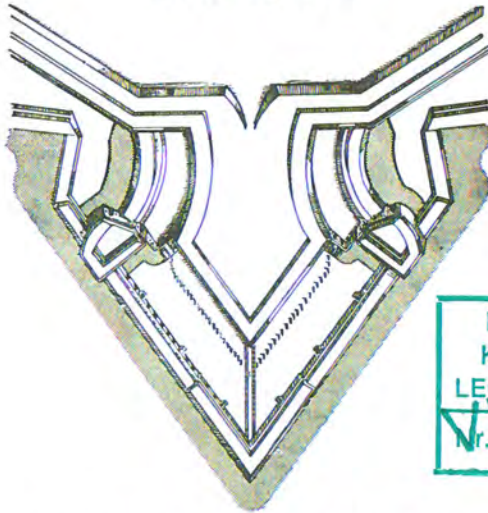
SUPPLEMENT JAARBOEK

1981/82

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

SUPPLEMENT JAARBOEK
1981 / 82

STICHTING MENNO VAN COEHOORN

VOORBERICHT

Door de publicatie van onze jubileumuitgave 'Vesting, vier eeuwen vestingbouw in Nederland' was er geen budgettaire ruimte voor een volledig jaarboek, zoals dat de laatste jaren werd samengesteld.

Behalve met het jubileum heeft de Stichting zich echter bezig gehouden met allerlei andere zaken het 'gewone doen en laten' betreffende: manifestaties, excursies, samenwerking met anderen, contacten met het buitenland, boekbesprekingen e.d.

Aangezien onze jaarboeken vooral ook 'de geschiedschrijving' omtrent onze Stichting moeten dienen, heeft het dagelijks bestuur gemeend geen hiaat te mogen laten ontstaan in de berichtgeving.

Overwogen is, een extra dik Jaarboek 1982/1983 samen te stellen, waarin opgenomen hetgeen normaliter in het jaarboek 1981/82 zou zijn opgenomen. Maar behalve dat deze vorm de chronologische volgorde geweld zou aandoen, bleken de verzendkosten aanzienlijk hoger te zullen uitkomen.

Met deze en andere bezwaren rekening houdende, is gekozen voor een *Supplement op het Jaarboek 1981/82*, want hoe vreemd het ook moge schijnen, de kosten voor gescheiden jaarboeken bleken niet hoger te zijn dan die voor één boek . . . ten gevolge van de enorme stijging van portokosten bij overschrijding van de grens van 250 gram.

Het kan evenwel voorkomen dat bij de verdeling van de inhoud over twee boeken, enkele niet strikt tijdgebonden stukken in het ene of in het andere zijn opgenomen naar gelang dit voor de verdeling van de plaatsruimte gunstiger bleek te zijn.

Ons Jaarboek 1982/83 zal u over enige weken worden toegezonden.

April 1983

T.

Omslag voorzijde:

Afbeelding van een bronzen penning op ware grootte, voorstellende de oud-O.L.Z. generaal C. J. Snijders. De beeltenis is naar ontwerp van Toon Dupuis, bestemd voor het Monument voor Land- en Zeemacht te Scheveningen, opgericht t.g.v. het bereiken van het 80ste levensjaar van generaal Snijders. Er werden penningen van goud, zilver en brons gemaakt. (foto Stevens, Hilversum)

Omslag achterzijde:

Handtekening van de generaal C. J. Snijders op een presentielijst anno 1928 uit ons archief.

Foto's op blz. 13, 14, 16, 17, 18, 19, 21 en 22 uit eigen collectie.

J. A. Maris Wzn
1932-1951

W. Maris J. Azn
1949-1982

J. A. Maris Wzn
1982

DRIE GENERATIES MARIS EN DE STICHTING MENNO VAN COEHOORN

De Stichting streefde er sedert haar oprichting naar, de wallen van Willemstad gedurende een lange periode van het Rijk in erfpacht te krijgen, hetgeen in 1935 gelukte. Dat bracht een taak mee!

J. A. Maris Wzn die in ons eerste jaarverslag van 1932 reeds wordt genoemd als vertegenwoordiger van Willemstad 'van wien veel medewerking werd ondervonden' wordt kort nadien onze correspondent voor Willemstad en door die gemeente afgevaardigd in ons Hoofdbestuur, welke laatste functie hij tot zijn overlijden in 1951 vervulde.

Het correspondentenschap was reeds in 1949 overgedragen aan zijn zoon, *W. Maris J. Azn*.

Een lange reeks van moeilijke jaren volgde, toen de exploitatie van de wallen niet meer dekkend was voor de onderhoudskosten. Daardoor ging óók het pad van de correspondent niet over rozen, temeer daar hij zijn taak niet gemakkelijk nam. Ruim 33 jaar lang kwam Willem Maris op voor de belangen van de stichting en van de gemeente. Zijn inzichten en adviezen legden gewicht in de schaal. W. Maris J. Azn was de derde in de rij van begiftigden met de Coehoorn-mortier (zie jaarverslag 1974, foto 18). Hij overleed op 27 april 1982, voor ons onverwacht. Wij houden zijn nagedachtenis in ere.

Gelukkig staat een andere *J. A. Maris Wzn* gereed om de taak van 'de vaderen' voort te zetten. *Drie generaties dus, 1932-1982, een halve eeuw! Dat mag wel iets bijzonders heten!*

T.

Stichting Menno van Coehoorn defileert te Soestdijk.

foto Herman van Dam, Soestdijk

foto Rijksvoorlichtingsdienst

SYMPATHIEBEToon IN DE SOESTDIJKSE PALEISTUIN 27 juni 1981

Onze Koninklijke beschermheer bereikte de leeftijd der sterken en dat mocht niet ongemerkt voorbijgaan. Vele andere organisaties van oud-strijders, verzetsgroepen en verenigingen, die Z.K.H. als hun beschermheer mogen noemen, dachten er ook zo over. Een stichting 'Eerbetoon Z.K.H. Prins Bernhard' werd in het leven geroepen en deze organiseerde een bijeenkomst, twee dagen voor de eigenlijke verjaardag, in de tuin achter het Paleis Soestdijk. Tevoren waren aan de deelnemende organisaties de nodige instructies verstrekt, zodat iedereen wist waaraan hij zich te houden had.

Onze stichting was vertegenwoordigd door een delegatie van ruim twintig personen, keurig op tijd op het Stationsplein te Amersfoort. De autobus, die het gezelschap naar Soestdijk moest brengen was dat echter niet, hetgeen enige ongerustheid verwekte.

Door de ruime speling in de tijd verliep alles nog goed. De bewolkte lucht deed wat dreigend, maar het bleef gelukkig droog.

Het carré werd gevormd. Alle delegaties op hun plaats; de delegatieleiders met een naambord aan een 2 m lange stok (wit met zwarte letters van voorgeschreven afmetingen) rechts vooraan. Het moet wel een indrukwekkend gezicht zijn geweest toen Z.K.H. vergezeld van H.K.H. Prinses Juliana, het grote grasveld opliep om zijn 'troepen' in ogenschouw te nemen. Sterkte: ruim 4000 mannen en vrouwen. In burger c.q. met (model)onderscheidingen en allen met de speciaal voor die dag vervaardigde button, waarop een witte anjer op een oranje achtergrond en . . . netjes in de houding.

Dan gaan de vorstelijke personen de rijen langs voor de begroeting. Het heeft iets van een militaire inspectie maar dan wel heel wat gemoedelijker en toch stijlvol. H.K.H. Prinses Juliana houdt zich duidelijk wat op de achtergrond; het feest is voor haar echtgenoot!

Dan komen de toespraken. De gelukkige jarige uit zijn immense vreugde over dit weerzien met zovelen die onder soms barre omstandigheden voor en/of met hem voor de goede zaak hebben gestreden.

In de nu volgende pauze kan men een consumptie halen bij enkele daarvoor klaar staande tenten. De deelnemers zwerven over het terrein, voor velen is het dikwijls een weerzien na vele jaren. Inmiddels heeft ook Z.K.H. zich in de massa begeven, links en rechts handen schuddend met oude bekenden.

Dan komt het signaal voor het verzamelen voor het défilé. Ieder zoekt zijn onderdeel op. Voor de dames is een vak gereserveerd, maar velen van hen geven er de voorkeur aan mee te defileren. Het 'Oud'-Trompetterskorps van de Cavalerie dat eerder op de morgen al in actie was geweest, opent het défilé.

En dan marcheren de vierduizend burgers en burgeressen, waarvan velen zich eerder als zodanig vermomde militairen voelen, met enkele muziekkorpsen tussen hen in, langs het erepodium, waarop een zeer gelukkige en dankbare Prins Bernhard en een opgetogen Prinses Juliana de hulde aan de grote zeventigjarige in ontvangst nemen.

Een onvergetelijk gebeuren!

E.

ZO MAAR EEN DEUR?

door mr. J. Belonje

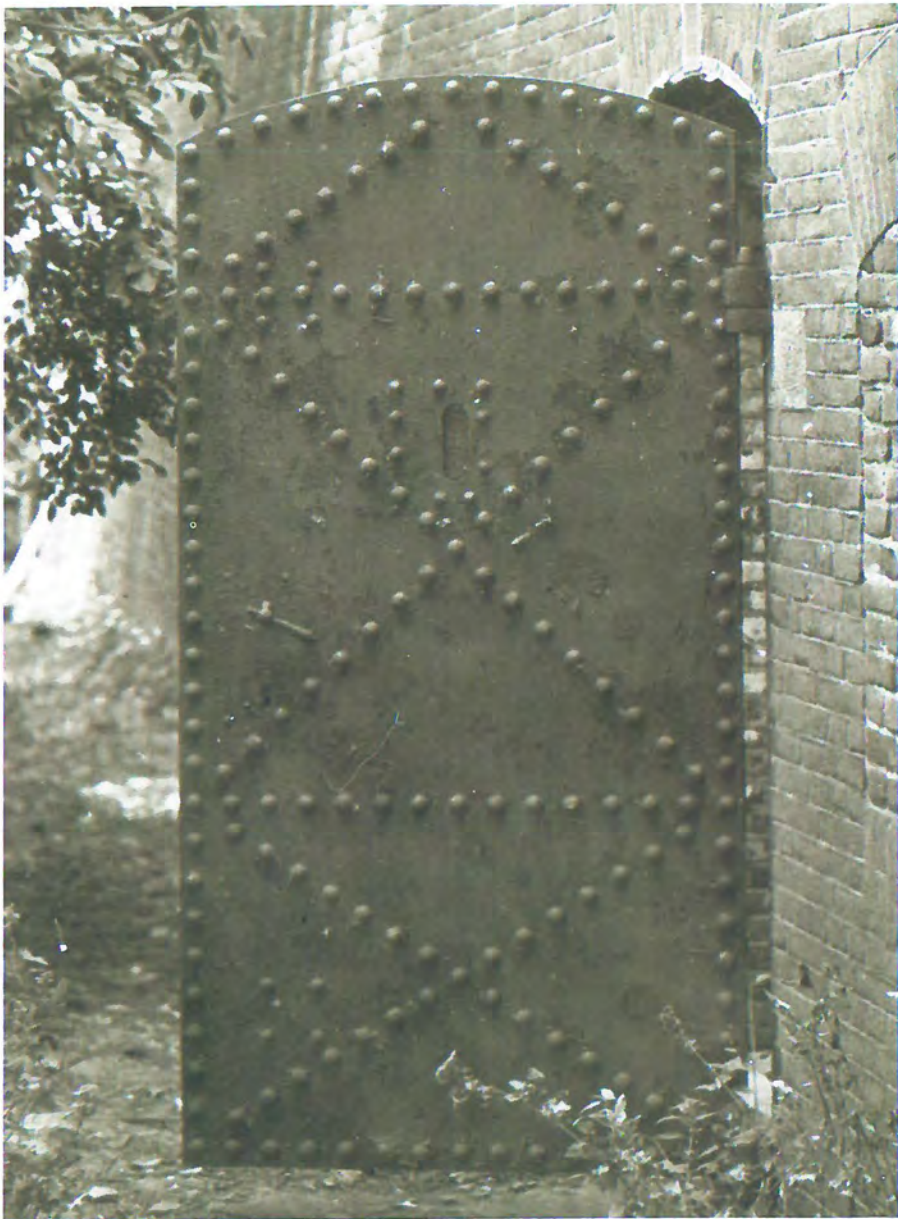
In de geschiedenis onzer Nederlandse vestingbouw is de toepassing van ijzer van oudsher slechts van een bescheiden aard gebleven. Met uitzondering van de zogenaamde kleine fabrieksgoederen, het hang- en sluitwerk en bv. de scheurbroeken,¹ heeft men zich ten opzichte van het gebruik van weermiddelen bij uitstek bediend van materialen als aarde en steen (meer baksteen dan natuursteen) en, gedachtig aan de palissaderingen, voornamelijk van hout.

In de XIXde eeuw is daarin wijziging gekomen. In verband met de algemene verbetering der techniek begon toen ook hier veelvuldig het giet- en smeedwerk van ijzer en staal in zwang te komen, werkelijk niet alleen voor hekken of de reeds eerder aangeduide zaken: het was vooral tegen het einde van die periode, toen men in ons land *pantserwerken* liet aanmaken, welke meestentijds uit het buitenland dienden te worden betrokken.

Sedert de opheffing van tal van Nederlandse vestingwerken, maar ook reeds voordien, is er vrij wat ijzer en staal daaruit verdwenen. Men denke in dit verband eens aan de talrijke (hef-) koepels, die door de Duitse bezetter werden vernield. Maar ook kleinere objecten, zoals bv. gepantserde deuren, konden stellig gemakkelijker worden weggehaald.

Een verheugend feit mag het zeker genoemd worden wanneer wij soms op een onverwachte plek zo'n oude deur aantreffen. Dit was voor mij eens het geval bij een bezoek aan het Werk aan het Y op het Vuurtoren-Eiland onder Durgerdam, de batterij die in de Franse tijd bekend stond als 'Le Fort du Fanal'.

Bekend is, dat daar het z.g. Hoofdgebouw, voornamelijk kazerne, tot stand kwam krachtens een openbare aanbesteding op 19 mei 1894 te Amsterdam gehouden ten overstaan van de betrokken genie-officieren, de Majoor-Eerststaanwezend Ingenieur G. J. Blaauw met zijn 1e Luitenant-Ingenieurs J. A. Nebbens Sterling en R. van Panthaleon baron van Eck. Uit het desbetreffende bestek² vloeit voort, dat men bij de hier uitgevoerde werken waarlijk niet met 'zomaar een deur' te maken had, want als er iets daarin met grote zorgvuldigheid omschreven was, dan is dat zeker het geval met de vereiste pantser-deuren. Die af te hangen zware voorwerpen moesten zijn van staalplaat, dik 0,013 m, met opgeklonken ijzeren verstijvingen, hang- en sluitwerk. En, zo gaat de omschrijving voort: 'Voor de deuropening wijd 2 m, moet de deur uit 2 bladen bestaan en moet de ruimte boven het kalf worden voorzien van een vast glasmaam met regelwerk van wagenschot, zwaar 0,05 bij 0,05 m, door middel van getak pertjak banden, eikehouten sponningslatten bezet met glad glas van dubbele dikte alsmede van een getrokken ijzeren tralieraam. In elk der deurbladen moet naar aanwijzing een schietgat worden aangebracht. Aan de kozijnen met deuren en aan het tralieraam moeten gezamenlijk worden verwerkt 1300 kg ijzers aan verstijvingen en hang- en sluitwerk'.

Een pantserdeur in het Werk aan het Y op het Vuurtoren-Eiland onder Durgerdam (1894).

Tot zover het citaat uit het bestek waaruit in samenhang met mijn hierbij gereproduceerde foto moge blijken, dat men zich een meer suffisante deur ter afschrikking van een opdringende vijand, niet of nauwelijks zou kunnen voorstellen.

De batterij op het vuurtoren-eiland is tegenwoordig, zoals onze oude genie-officieren zich uitdrukten 'aan de natuur teruggegeven' en de begroeiing op de terreinen dringt steeds verder op naar de gebouwen. Was er geen bestrating langs de voorsluitmuur der kazerne, dan zou zo'n openstaande pantserdeur weldra tussen de ontstane bosjes zijn ingesloten. De staalplaten roesten, maar de in ruitvorm aangebrachte reeksen noppen sieren nog altijd het uitnemende oude werkstuk, dat terecht mag gelden als een indrukwekkende herinnering aan een fase van vergane glorie onzer vestingbouw uit de vorige eeuw.

Alkmaar, oktober '81

¹ IJzeren klauwen ter voorkoming van overklimming op ezelsruggen en beren en over poortdeuren; zie J. D. Pastoor 'Handboek voor Officieren van het Korps Ingenieurs, Mineurs en Sappeurs' III, Zutphen 1827, blz. 18-19.

² Algemeen Rijksarchief te 's-Gravenhage 'Alphabetische en Chronologische Beschrijving van het Archief Contracten van het Ministerie van Oorlog', II, blz. 76, no. 28 in dato et supra.

WANDELTOCHT OVER DE WALLEN VAN GORINCHEM 28 mei 1981

Op Hemelvaartsdag 28 mei 1981 namen ruim 80 wandelaars deel aan een excursie over de wallen van Gorinchem; zij verdeelden zich in twee groepen: de eerste o.l.v. veldbioloog De Kroon met bijzondere biologische belangstelling, de tweede o.l.v. correspondent Van der Graaf en stadsarchivaris Busch met historische belangstelling. Beide groepen ontmoetten elkaar bij en op de walmolen 'De Hoop', die dank zij stadsmolenaar Van der Plas lustig maalde en waar allen genoten van het uitzicht over de rivier naar Woudrichem en Loevestein. De mini-dierentuin op dit bastion, de uit 1599 daterende Dalempoort en vooral het bezoek via de holle weg aan het in de Oostgracht gelegen ravelijn waren hoogtepunten waarvan het scheiden moeilijk viel. De poterne uit de Franse tijd (1814) was zelfs enkele Gorcumers onbekend. Een gezamenlijke lunch besloot deze geslaagde excursie.

C. van der Graaf

Grootoorvleermuis.

TOCH VLEERMUIZEN OP HET FORT BIJ HONSWIJK!

In mijn rapport over de betekenis van de Utrechtse vestingwerken voor het natuurbehoud (Littel, 1978) moest ik op grond van SBB-excursierapporten uit het begin van de zeventiger jaren concluderen dat de in de vijftiger en zestiger jaren aanwezige rijkdom aan overwinterende vleermuizen op het Fort bij Honswijk geheel was verdwenen.

Tot mijn grote vreugde vernam ik van dr. A. M. Voûte (Rijksuniversiteit van Utrecht) dat hij op 3 februari 1982 in de contrescarpgalerij (het 'scherm') rond de toren van het fort een aanzienlijk aantal overwinterende vleermuizen heeft aangetroffen. Het betrof hier 28 dieren, die tot ten minste 3 soorten behoorden.* Hiermee staat vast dat het fort (weer?) een belangrijke overwinteringsplaats in Midden-Nederland is. Wellicht zelfs is het dat steeds geweest en is het onderzoek in het begin van de zeventiger jaren onvoldoende grondig geweest.

Ad Littel

* De 3 onderkende soorten waren: de Baardvleermuis (2 ex.), de Watervleermuis (7 ex.), de Grootoorvleermuis (3 ex.). Niet geïdentificeerd werden 16 ex., daar deze zich in een koker ophielden, aldus vernamen wij van dr. Voûte. (Red.)

Van een verdedigingswerk tot een te verdedigen werk

Door Harry Kars, Marty Mols en Gert-Jan Smit.

Rapport van een afstudeeropdracht van de Hogere Bosbouw en Cultuurtechnische School (Velp), juni 1982.

Uitg. Staatsbosbeheer Noord-Holland, A4 gelijmd, 108 blz.; vele foto's.

In hun afstudeeropdracht hebben drie HBCS-studenten studie gemaakt van de Stelling van Amsterdam, voor zover gelegen ten noorden van het Noordzeekanaal. Het doel van dit project was om op grond van de betekenis van de forten in deze stelling in cultuurhistorisch, landschappelijk en natuurwetenschappelijk opzicht tot een oordeel te komen over de meest gewenste functies voor de toekomst. Dit oordeel omvat zowel een beoordeling van het huidige gebruik als voorstellen voor nieuwe functies.

De analyse van de cultuurhistorische, landschappelijke en natuurwetenschappelijke betekenis van de 14 in het geding zijnde forten verschillen nogal naar kwaliteit.

De cultuurhistorische analyse benadrukt hoofdzakelijk het unieke karakter van de Stelling van Amsterdam in haar geheel; verschillen tussen individuele forten komen maar matig tot uitdrukking. Aan de landschappelijke analyse is veel aandacht besteed. De forten blijken een landschapsbeeldbepalende rol te spelen in het vrijwel overal zeer wijde polderland van Noord-Holland. Ook wordt vastgesteld of de beplanting met bomen en struiken cultuurhistorisch karakteristiek kan worden genoemd.

Helaas konden de natuurwetenschappelijke aspecten maar ten dele worden onderzocht omdat een terreinbezoek aan de objecten die nog in beheer bij Defensie zijn niet werd toegestaan(!). De beschrijvingen per fort wisselen daardoor sterk: van sommige forten wordt een beschrijving van flora, vogels en beheerstoestand gegeven, van andere worden slechts enkele globale indrukken vermeld.

De tussen de forten Zuidwijkermeer en Ham gelegen verbindingswal is niet in de studie betrokken. De voorstellen voor nieuwe functies zijn met zekere zorgvuldigheid gedaan. Alleen voor forten in of vlak bij stedelijk gebied wordt een recreatieve functie onderkend. Voor de overige wordt de mogelijkheid van het behoud of de verdere ontwikkeling ten behoeve van landschap of natuurbehoud benadrukt. Ook worden kritische oordelen over bepaalde vormen van huidig oneigenlijk gebruik gegeven.

Het valt in de onderzoekers te prijzen dat zij ook het belang benadrukken van het tijdig regelen van toekomstgerichte bestemmingen in gemeentelijke bestemmingsplannen. Dit kan voorkomen dat forten bij officiële afstoting door Defensie of Domeinen als functieloze terreinen ten prooi vallen aan desastreuze plannen.

Ad Littel

VOORZITTER VONHOFF NAM AFSCHIED VAN NCM

Op 11 maart droeg de heer H. J. L. Vonhoff na een voorzitterschap van bijna tien jaar deze taak over aan de heer J. C. J. Lammers.

Vooral de grote afstand tussen Groningen en Amsterdam maakte het voor de heer Vonhoff moeilijk om zich intensief voor de NCM te blijven inzetten. In de heer Lammers uit Almere, Landdrost van het Openbaar Lichaam Zuidelijke IJsselmeerpolders vond de NCM een nieuwe voorzitter.

NIEUWE VESTINGBOUW
OP EEN NATTE OF LAGE HORISONT
(Leeuwarden 1685)

en

GEDENKSCHRIFT DER UITGEVOERDE DAADEN
VAN DEN GROOTEN MENNO BARON VAN COEHOORN
(Franeker 1772)

Twee voor onze Stichting belangrijke historische boeken, die in 1982 als facsimile-uitgave verschenen, een gebeurtenis welke ons in dit jubileumjaar bijzonder heeft verheugd.

Het DB aanvaardde dan ook met veel genoegen een uitnodiging van de uitgevers om aanwezig te zijn bij de presentatie, waarbij e.e.a. zó kon worden geregeld dat plaats en datum zouden corresponderen met die van de te houden jaarlijkse vergadering van het hoofdbestuur der Stichting Menno van Coehoorn (Amersfoort, 9 juni 1982).

Veel leden van het HB waren daardoor in de gelegenheid de lezing van de heer Karstkarel te beluisteren om vervolgens getuige te zijn van de aanbidding der eerste exemplaren aan de burgemeester van Franeker en aan onze voorzitter, de heer Engelbrecht.

De heer Karstkarel wees in zijn lezing met enig chauvinisme – wie zou het de spreker als geboren Fries euvel duiden – op andere historische publicaties over vestingbouwkunde, wiskunde en landmeting, waarop de Friese uitgeverswereld terecht trots mag zijn.

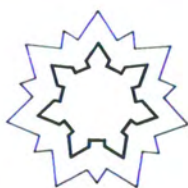
‘Hernieuwde aandacht is niet alleen van belang voor de krijgshistorie, maar niet minder voor de geschiedenis van de stedebouw en voor die van het ruimtelijk ordenen in Nederland. Ik dank en feliciteer de uitgevers dan ook van harte met de uitgaven die vandaag verschijnen’, aldus besloot hij zijn voordracht.

Hierna schonk de Franeker uitgever, de heer Wever o.a. een exemplaar van elk der boeken aan onze voorzitter.

Zie voor boekbespreking pag. 30.

V.l.n.r. G. P. Karstkarel, T. Wever, W. F. K. Engelbrecht.

HET H.B. BEZOCHT HET WERK AAN DE HOOFDDIJK

20 mei 1981

In de loop der jaren is binnen onze Stichting een redelijke mate van duidelijkheid ontstaan m.b.t. het probleem van de wettelijke bescherming van vm. vestingwerken.

Duidelijkheid vooral omtrent de aanpak en de te volgen wegen om te bereiken, dat objecten planologisch 'veiliggesteld' worden, resp. in het kader van de Monumentenwet beschermd worden. Een streven, dat niet altijd met succes wordt bekroond, maar wel voldoende effect sorteert om er – onverkort – mee door te gaan.

Veel moeizamer verloopt het vinden van een passende bestemming voor de vm. verdedigingswerken. Een passende, liefst geëigende, bestemming: een hoogst noodzakelijke voorwaarde voor het behoud der objecten! Onze Technische Commissie heeft met het oog daarop een studie onderhanden genomen ter ondersteuning van het beleid van het bestuur en de correspondenten op dit gebied.

Het leek het DB een goede gedachte om dit jaar (1981), voorafgaand aan de Hoofdbestuursvergadering, een bezoek te brengen aan een object, dat in de zestiger jaren in zijn geheel is overgedragen aan derden en een nieuwe bestemming heeft gekregen: het vm. Werk aan de Hoofddijk bij Utrecht (1877).

Dit werk maakte deel uit van de Positie van Utrecht; het was een omgracht, aan de keel open fort, waarop een bomvrije kazerne, poterne naar munitieopslagplaats, geschutopstellingen, remises, alsmede een groepschuilplaats van gewapend beton (1939); tenslotte een versterkte wachterswoning.

Het werk is voor wat betreft de gebouwen voornamelijk in gebruik bij de Vakgroep Paleomagnetisme en paleobotanie van de Rijksuniversiteit; het terrein bij de Directie Botanische tuinen van de R.U.

Het Hoofdbestuur werd ontvangen en rondgeleid door Prof. Dr. J. D. A. Zijderveld, Hoofd van de Vakgroep. In een boeiende uiteenzetting over de taakstelling en werkwijze van zijn instituut vervatte Prof. Zijderveld de specifieke eisen, waaraan de laboratoria en andere werkruimten moeten voldoen. Tijdens de rondleiding door de gebouwen bleek, dat deze – met geringe aanpassingen – uitstekend aan de gestelde eisen voldeden. Gebouwen van zwaar metselwerk, voorzien van een forse gronddekking, blijken een optimale afscherming tegen velerlei invloeden (trillingen e.d.) van buiten te kunnen leveren. De beheersing van de temperatuur en de vochtigheidsgraad levert evenmin problemen op.

Het terrein is nagenoeg helemaal in gebruik als botanische tuin. Met gebruikmaking van de relatief grote hoogteverschillen, uiteenlopende hellingen (bezonning) en de zeer gevarieerde grondwaterstand en -samenstelling is een prachtige botanische tuin geschapen. Op een beperkte oppervlakte kon, zonder al te ingrijpende wijzigingen, een indrukwekkend aantal soorten worden geplant. Het fortterrein werd aldus een goede proeftuin t.b.v. de wetenschapsbeoefening.

De versterkte wachterswoning is helaas gesloopt; de brug is vervangen door een dam en de aardwerken werden ietwat aangepast aan het huidige gebruik. Maar overigens ligt het fort met de gebouwen er nog duidelijk herkenbaar en goed geconserveerd bij. Als het deze bestemming – een passende bestemming – houdt, mag het voortbestaan redelijkerwijs verzekerd worden geacht.

Na het bezoek aan het (kunstmatige) door de plantengroei fraaie 'rotslandschap' met waterval en 'bergstroompjes' werd de koffiemaaltijd geserveerd in het Slot van Zeist, waarna de hoofdbestuursvergadering werd gehouden in een vergaderzaal van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist.

J.S.

Op de voorgrond (tweede persoon van links) Ir. Ch. C. van der Vlis † en Brig.-gen. J. L. H. A. Antoni † (midden).

JAARLIJKSE EXCURSIE: ELBURG
13 juni 1981

De jaarlijkse excursie bracht ons op 13 juni deze keer in Elburg. Op de plaats van samenkomst kon de voorzitter ca. 135 begunstigers en gasten begroeten; onder deze laatsten de inleider, prof. dr. ir. G. L. Temminck Groll; voorts de burgemeester van Elburg, alsmede enkele vertegenwoordigers van het gemeentebestuur en gemeentelijke diensten. Burgemeester mr. E. J. F. Westerhuis bleek de belangstelling van onze stichting voor zijn stad bijzonder op prijs te stellen en stelde ons een zestal rondleiders ter beschikking. Prof. Temminck Groll schetste in een boeiend betoog, verlicht met

dia's, de geschiedenis van de stad, die teruggaat tot vóór 1400. De oude kern heeft nog vrijwel de vorm en het stratenpatroon van 1400; het beloop van de stadsmuur is nog geheel te volgen, belangrijke restanten zijn nog aanwezig. De Vispoort met onderaardse kazematten, alsmede de kazematten voor de vm. Goor- en Mheenpoort zijn vrijwel unieke voorbeelden van deze soort middeleeuwse stadsversterkingen in ons land. Hetzelfde geldt voor de nog geheel aanwezige (doch helaas 'geplantsoeneerde') zestiende eeuwse stadswallen met vier bastions en grachten. Tezamen met muren en poorten, grachten en tussenwallen, een vesting uit de overgangperiode van het middeleeuwse naar het gebastioneerde stelsel. Een stad bovendien, die boordevol monumenten staat, waaronder minuscule woningen aan de stadsmuur en in de rondelen (zie foto). Sinds 1968 is zij ingeschreven als beschermd stadsgezicht.

De middagwandeling o.l.v. de heer Schuur, stadsarchivaris, en zijn medewerkers bracht ons op vele mooie plaatsen en overtuigde ons eens te meer van het bijzondere karakter en de grote cultuurhistorische waarde van deze stad.

J.S.

CORRESPONDENTENDAG OP TEXEL

3 oktober 1981

De inmiddels traditionele correspondentendag werd op zaterdag 3 oktober 1981 gehouden op het blijkbaar nog niet aan allen bekende prachtige eiland Texel. Deze dag was voortreffelijk georganiseerd door onze correspondent, de heer G. Gerrits te Den Burg.

Op de veerboot Den Helder- Texel was het al een geanimeerd treffen en weerzien van de deelnemers, die op Texel per bus naar het gemeentehuis te Den Burg werden gebracht. In de moderne raadzaal ontving burgemeester J. A. Engelvaart met enkele gemeentebestuurders het gezelschap met koffie, uiteenzettingen en een drankje, terwijl buiten de striemende regen op het dak roffelde. Vervolgens hield de heer Gerrits een zeer interessante lezing met dia's over de verdedigingswerken van Texel door alle tijden. Na de lunch onder het raadhuis werd per bus een bezoek gebracht aan de Oude Schans, de voormalige forten Redoute en Lunette, een voormalige kustbatterij en de voormalige Duitse luchtdoelbatterij Loodsmanduin, waarbij men stevig in zijn jas moest zitten om er niet uit te waaien.

H.C.T.

EXCURSIE NAAR VERDUN MET DE FORTRESS STUDY GROUP

11-14 april 1981

In het voorjaar van 1981 organiseerde onze zustervereniging de 'Fortress Study Group' een excursie naar Verdun met het doel: bezichtiging van een deel van de befaamde Maginot-linie. Enigen onzer hadden het voorrecht aan deze excursie deel te nemen. Op 11 april 1981 kwamen wij des avonds laat samen in Verdun, waar 's anderendaags verschillende verdedigingswerken werden bezocht. Met Verdun als uitgangspunt werden in de volgende dagen bezoeken gebracht aan Metz en andere plaatsen in de Maginot-linie.

De zeer deskundige leiding van de Franse generaal b.d. R. Nicolas (begunstiger van onze stichting), die een actief aandeel heeft gehad in de constructie van de Maginot-linie, heeft veel bijgedragen aan het succes van deze excursie.

v.W.

EXCURSIE VAN DE SIMON STEVIN STICHTING NAAR DE CITADEL VAN NAMEN

9 mei 1981

Flinke deelname van Menno-leden. Tocht heen en terug met bus vanuit Antwerpen, waarbij tweemaal de 'Koningshoikt-Waver (KW) linie' uit 1939/40 doorsneden werd. De citadel bestaat uit drie aparte delen, gescheiden door diepe, droge grachten: de oude kernvesting 'Donjon', het in 1495 toegevoegde 'Mediane' en het door de Spanjaarden in 1640 daarvoor gebouwde 'Terra Nova', een gebastionneerd werk. Alles met veel kazematten, geweervuurgalerijen en gangen.

De koning-stadhouder Willem III bouwde na 1695 op dominerende hoogten het grootse 'Fort Oranje'.

In 1782 maakte de Oostenrijkse keizer eenzijdig een einde aan het Barrière Verdrag van 1715 en deed alle Naamse versterkingen slopen.

Tussen 1816 en 1826 herbouwden de Nederlanders onder Koning Willem I de citadel op oude grondslagen. Dit zijn de werken die we nu nog zien. Op de

Op weg naar de citadel langs de oever van de Maas.

hoogtes vóór de citadel zijn door de Nederlanders voorts drie stenen lunetten gebouwd en een 'tour modèle'.

Toren en lunet op de plek van het oude Fort Oranje bestaan nog geheel; in 1888/1890 bouwde Brialmont een kringstelling van negen forten van de 'Position Fortifiée de Namur' (P.F.N.), betonwerken met geschut in pantserkoepels. Daarvan is alleen Fort d'Emines in het noordfront in redelijke staat bewaard.

Vermoeid, doch zeer tevreden, na een interessante dag en stralend mooi weer, keerden we laat in de avond terug naar huis. 'Alles' zien in Namen vergt zeker twee dagen.

Machiel Kiel

(Ofschoon wij reeds eerder schriftelijk contact hadden met de Société 'Les Amis de la Citadelle de Namur', hebben we hier persoonlijk kunnen kennismaken. De leden van 'Les Amis' bleken perfecte gidsen op het enorm uitgebreide Citadel-complex. Wij hebben daar ter plaatse dan ook besloten om als organisaties een vaste band met elkaar te onderhouden. T.)

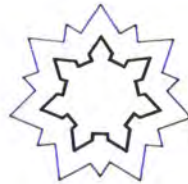

Samenvloeiing van de rivieren Sambre en Maas te Namen.

**EXCURSIE NAAR DE FORTEN BATTICE EN
TANCREMONT
MET SIMON STEVINSTICHTING
12 september 1981**

Op zaterdag 12 september 1981 organiseerde de Simon Stevinstichting een excursie naar de bovengenoemde forten, die samen met Eben-Emael en Aubin-Neufchâteau de moderne, in de jaren dertig gebouwde werken rond Luik vormden. Van binnen en buiten werden de forten bezocht, waarbij vooral opvielen het interessante mortierblok op Tancremont en het Blok I van Battice waar de gehele bemanning gedood werd door een naar binnen kaatsende Stukabom. Battice viel op 22 mei, Tancremont op 29 mei 1940. Deze interessante, door goed weer begunstigde excursie stond onder de beproefde leiding van de heer J. de Hasque.

G. Gerrits

**EXCURSIE MET DE FORTRESS STUDY GROUP
NAAR HET KANAALEILAND ALDERNEY
11-13 september 1981**

Gelijktijdig (helaas!) met de excursie hiervoor beschreven, werd met onze Engelse vrienden dit mooie eiland bezocht. De circa 50 deelnemers, Britten, Denen, Duitsers, Fransen en Nederlanders werden door de Fortress Study Group ontvangen in het Musée St. Anne op 11 september 1981. Het eiland meet ca. 3¹/₂ bij 1¹/₂ mijl en heeft een veertiental Victoriaanse forten, waarvan een aantal werd bezocht nadat we de volgende dag, 12 september, in Fort Doyle waren bijeengekomen. De afstanden zijn uiteraard klein, zodat men,

Victoriaanse batterij bij Château à l'Étoc.

foto W. F. K. Engelbrecht

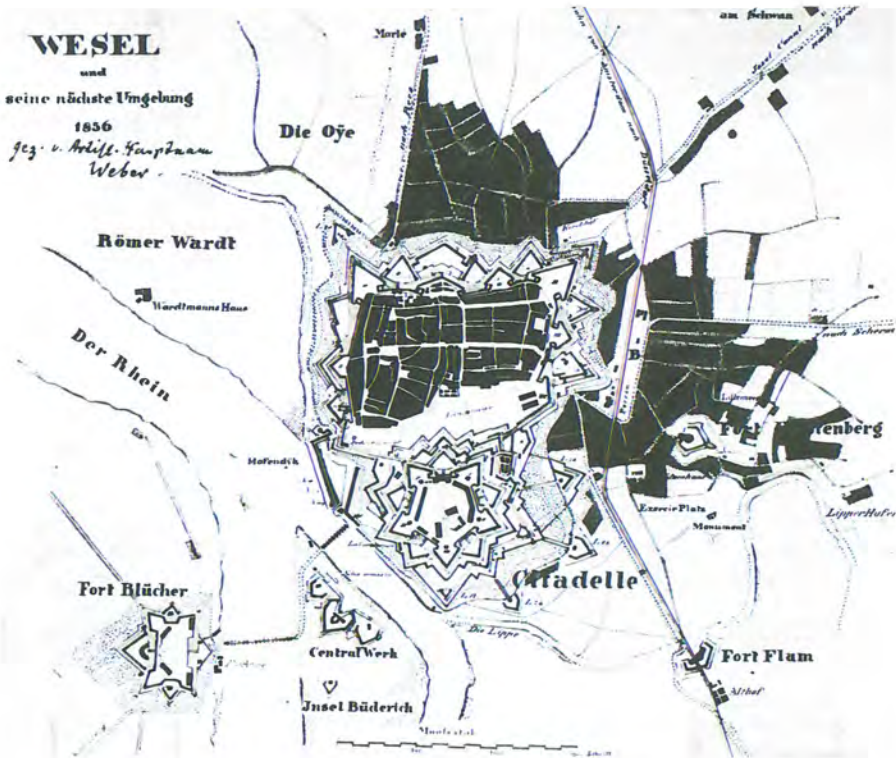
van bepaalde punten gezien, kijk heeft op enkele forten tegelijk. Enige andere namen zijn Fort Clonque en Fort Albert. De staat waarin de forten zich over het algemeen bevinden kan men niet goed noemen. Enkele der forten zijn door partikulieren bewoond. In andere heeft men plannen voor het bouwen van vakantieflats.

De 13e september was gewijd aan het bezoeken van de Duitse verdedigingswerken uit W.O. II. Opmerkelijk is, dat door de Engelsen verschillende dier werken worden gerestaureerd en dat er een uitstekend informerend vouwblad is uitgegeven over het Duitse stelsel. De dag werd besloten met een lezing over de restauratie van Fort New Haven op de Britse Kanaalkust.

E.

HET EERSTE COLLOQUIUM VAN DE DEUTSCHE
GESELLSCHAFT FÜR FESTUNGSFORSCHUNG TE WESEL
30 oktober - 1 november 1981

Sedert 18 juli 1981 werkt in de Bondsrepubliek Duitsland een zusterorganisatie van onze stichting, de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung e.V. Zij beoogt bevordering van de studie van vestingwerken o.m. in het belang van de monumentenzorg en de bescherming van milieu en landschap. Voorzitter van de DGF is de heer dr. Volker Schmidtchen, lector aan de Ruhr-universiteit te Bochum; secretaris is de heer Volkmar Braun te Wesel. De DGF heeft op 30 en 31 oktober en 1 november jl. te Wesel haar eerste grote manifestatie gehouden, een internationaal colloquium over de geschie-

denis en het gebruik van vestingwerken in Duitsland. Aan de orde waren onderwerpen als de geschiedenis van de vestingbouw, de sociale en economische gevolgen van versterking van steden, de inpassing van historische vestingwerken in landschap en stadsgezicht, de kennisbronnen in archieven en bibliotheken en de inrichting van vestingafdelingen in musea. Onze secretaris, de heer H. A. Treu, heeft een beeld gegeven van de wording en de groei van de Stichting Menno van Coehoorn. Behalve uit Nederland waren er ook deelnemers uit België, Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Polen en Zwitserland.

De geschiedenis van de vestingwerken van Wesel vanaf de middeleeuwen tot na de Eerste Wereldoorlog werd door het stedelijk museum met medewerking van de DGF aanschouwelijk gemaakt door een tentoonstelling van een zeer groot aantal kaarten en plattegronden (zie afb. vorige pag.). Van Nederlandse zijde werd aan de tentoonstelling medewerking verleend door het Algemeen Rijksarchief, het Koninklijk Huisarchief, de Bibliotheek van de Rijksuniversiteit te Leiden en het Historisch museum, Atlas van Stolk, Rotterdam.

S. H. Poppema

UITSTAP SIMON STEVINSTICHTING NAAR ANTWERPEN

door G. Gerrits

Op 8 mei 1982 organiseerde onze zustervereniging de Simon Stevinstichting haar voorjaarsuitstap naar vijf werken in de buitenste fortengordel van Antwerpen. Bezocht werden de forten Walem, Sint-Kathelijne-Waver, Kessel en Oelegem en de schans Dorpveld.

De keuze van deze vier forten was daarom zo interessant, omdat elk werk een fase in de ontwikkeling van de forten in de buitenste gordel van Antwerpen representeert.

1. Sperforten met grote centrale caponnière, Walem, 1877.
2. Forten met gedetacheerde reverscaponnière, Sint-Kathelijne-Waver, 1900.
3. Forten met aangehechte reverscaponnière, Kessel, 1907.
4. Forten met schouderhoek-caponnières, Oelegem, na 1900.

Observatieklok op het fort Walem.

foto G. Gerrits

Het gezelschap, waaronder deze keer slechts weinig Nederlanders, verzamelde zich bij de Vlaamse Toeristenbond op de Sint-Jakobsmarkt, alwaar de heer Tempere, de archivaris der Stichting, een met dia's verduidelijkte toelichting gaf op het programma van de dag. Alle deelnemers werden tevens voorzien van een duidelijke en rijk geïllustreerde excursiegids.

Met een bus van de V.T.B. begaven wij ons naar het zwaar beschadigde fort Walem dat in 1914 zo'n belangrijke rol speelde. Zwaar beschadigd, want de gebouwen van dit fort waren nog uitgevoerd in baksteen. De belangrijkste flankerende organen, de centrale en de keelcaponnière hebben voltreffers gehad en zijn geheel vernietigd.

Hoewel lang niet alle pantserkoepels en observatieklokken vernield waren, zijn ze toch later grondig gesloopt. Daarbij hebben de opruimers (Duitsers, de Belgen zelf?) één observatieklok over het hoofd gezien, namelijk die op de linker schouderhoek bij de 15 cm-koepel (zie foto). Deze klok is waarschijnlijk het enige gespaarde pantserwerk in de vesting Antwerpen.

In het fort Sint-Kathelijne-Waver werd het voortreffelijke middagmaal gebruikt. Ook dit fort werd zwaar beschadigd in 1914. Door veel beplantingen en recente bouwsels is het fort niet zo instructief. In ieder geval kon een blik worden geworpen op de reverscaponnière die hier geheel op een eilandje gelegen is.

Een bezoek aan het kleine tussenwerk Dorpveld is wel instructief, maar wordt pas veelzeggend als men in het boek 'De kwade week' (uitgave Heem & Erf, Sint-Kathelijne-Waver, 1975) leest

over de verbitterde tegenstand die is uitgegaan van commandant en bezetters van deze kleine redoute en van de angsten die uitgestaan zijn om levend onder de puinhopen ervan begraven te worden.

Vervolgens voerde het programma ons naar het fort Kessel. Ook hier een reverscaponnière, maar nu met het fort verbonden. Hier is een werkgroep FORT – onderdeel van de vereniging Culturalia – werkzaam die het fort opknapt voor geleide bezoeken, onder andere voor de schooljeugd. De excursiegangers verkregen een lesbrief zoals die ook uitgereikt wordt aan schoolklassen die het fort bezoeken.

Tenslotte een bliksembezoek aan het fort Oelegem, waarbij nog een blik geworpen kon worden op het fameuze Anti-tankkanaal.

Hier dus het modernste type in Antwerpen, waar de centrale caponnière plaats heeft gemaakt voor twee zogenaamde schouderhoek-caponnières. Reden voor deze verandering: de financiën. Dit type wordt in Nederland nog het meest benaderd door de bastionnet-caponnières van het fort het Hemeltje bij Utrecht, zij het dat in Oelegem zowel de zij- als de voorfronten uit kazematten geflankeerd worden.

Op deze uitstap terugziend kunnen we stellen dat het – begunstigd door mooi weer – een gezellige, nuttige en door de heer Tempere deskundig geleide excursie geweest is.

De hoofdingang, tevens traditoire batterij van het fort Kessel.

foto G. Gerrits

Leest u mee?

Feiten en meningen over recente publicaties

Napoleons plan van verdediging van Vlieland en Terschelling, door mr J. Belonje
In: 'De Miedbringer' extra nummer – nr. 78 – van het orgaan van de Stichting 'Ons Schellingerland', Terschelling, december 1982; 36 blz.

Historische onderwerpen uit de periode waarin ons land deel uitmaakte van het Franse Keizerrijk en het Leger onder Napoleon diende, hebben – doordat zij soms onbekend waren of althans minder bekendheid genoten – vaak iets verrassends voor de lezer. Dat blijkt ook wel uit het voorwoord van de redactie.

Men krijgt een helder inzicht in de bedoelingen van de betreffende verdedigingsplannen, waarbij 'l'Empereur entrait dans les moindres détails, comme à son ordinaire' maar die toch vooral op naam dienen te worden gesteld van kapitein Pieter Jacobus Ackermans, geboren 1782 te Middelburg. Cadet bij de artillerie en genie in 1801; 1802 2e lnt bij de genie.

Met de grondigheid en met het inzicht welke men van mr Belonje gewend is, heeft hij het onderwerp belicht en behandeld. Als bijlage is toegevoegd een ca 15 pagina's in het Frans gesteld verkeningsrapport met veel details omtrent Vlieland en het Vlie met een verdedigingsplan voor de genoemde eilanden.*

Niet minder interessant is het de carrière van de hoogst bekwame genie-officier, die Ackermans was, te kunnen volgen in de turbulente Napoleontische periode. Hij diende in Brielle, Alkmaar, in het leger van de Koning van Holland in Westfalen in 1806. Verder geplaatst in het Kamp van Zeist, Den Helder en op Texel. In 1814 ging hij over in Nederlandse dienst, werd adjudant van Krayenhoff en naar Antwerpen gezonden. Hij eindigde zijn loopbaan als generaal-majoor en overleed in 1856 (Metalen Kruis, RMWO, Nederlandse Leeuw).

Men kan in bezit van dit extra-nummer van 'De Miedbringer' komen door overschrijving van f 6,60 (5 gld. + 1,60 portokosten) op girorekening 1.029.168 t.n.v. de in hoofde vermelde Stichting 'Ons Schellingerland' onder vermelding van de titel.

T.

* Gelukkig zijn de verdedigingsplannen voor de eilanden niet tot uitvoering gekomen want daarbij ware 'De Brandaris' gevaarlijk in het schootveld van zware batterijen komen te liggen en had geheel of gedeeltelijk moeten worden afgebroken.

Nieuwe vestingbouw op een natte of lage horisont; . . .

Door M. van Coehoorn

Facsimile-uitgave van het in 1685 bij Hendrik Rintjes te Leeuwarden uitgegeven boekwerk door Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, Repro Holland, Alphen aan den Rijn en T. Wever by Franeker 1982 (ISBN 90.3165.340.8).

Omvang 220 pagina's + 7 uitslaande kaarten; formaat 19¹/₂ x 27¹/₂ cm; uitvoering: kunstleren band, bedrukt met goudstempel. Prijs f 175,-.*

Het was bijzonder verheugend nieuws toen wij in het jubileumjaar vernamen dat de uitgeverij Wever voornemens was het meest bekende werk van onze grootste vestingbouwer opnieuw te laten verschijnen en wel in de facsimile-vorm. Een staaltje van enthousiasme en durf. Want men weet tevoren dat de markt voor dergelijke boeken zich beperkt tot een niet al te grote groep van belangstellende lezers en dan toch met de her-uitgave doorgaan, waarmede ook de wetenschap zeer gediend is, het is boven alle lof verheven.

De inhoud van het boek, 't welke wel niet geschreven is met een letterrijke stijl, maar na de maniere van een soldaat', geeft de zienswijze van de schrijver weer ten aanzien van de toen bestaande wijze van fortificeren waarna men kennis kan nemen van zijn eigen oplossingen, zulks aan de hand van een aantal zeldzaam fraaie tekeningen (in het origineel kopergravures). Alvorens tot het bestuderen van het werk over te gaan, verdient het aanbeveling de achter in het boek voorkomende Verantwoording van de Her-uitgave, geschreven door onze voorzitter J. Sneep, in beschouwing te nemen als zijnde een prima inleiding. Tenslotte nog een bijzonder woord van waardering voor de uitvoering. Tot in de puntjes verzorgd, gebonden in een mooie kunstlederen band, een sieraad op zichzelf en zeker in uw boekenkast.

Gedenkschrift der uitgevoerde daaden van den grooten Menno Baron van Coehoorn.

Door Nic. Ypey

Bij de bestelling van het hierboven besproken boek Nieuwe Vestingbouw wordt gratis een exemplaar van een facsimile-uitgave van het boekje van Ypey verstrekt. Wederom een zeer prijzenswaardige daad van de uitgevers.*

Nicolaus Ypey, van 1744-1787 hoogleraar in de wiskunde en in de vestingbouwkunde aan de hogeschool te Franeker, was een zeer groot bewonderaar van Menno van Coehoorn. Een in 1770 gehouden rectorale rede had tot onderwerp 'Comment de rebus gestis Mennonis Coehorni', verscheen in 1771 in druk en een jaar later werd de vertaling in het Nederlands op papier gezet. De tekst is zeker geen droge opsomming van feiten; integendeel, de taal is hier en daar bloemrijk te noemen en de waardering voor de grote vestingbouwer/veldheer leest men van iedere bladzijde.

Ook hier verdient het aanbeveling de historische toelichting van onze Friesche correspondent Peter Karstkarel te lezen. Hij behandelt hierin het vestingbouwkundige onderwijs aan de hogeschool te Franeker.

Het boekje in een keurige paperback-uitgave, bevat 65 + 26 blz., formaat 13 x 19 cm (ISBN 90.3165.341.6). Prijs f 15,-.*

* Bij de uitgever besteld, kunnen leden van onze stichting (dit moet worden vermeld) beide boeken ontvangen voor f 155,- samen.

Merck toch hoe sterk

Door W. A. van Ham

Boek nr. 4 uit de serie Studies uit Bergen op Zoom, uitgegeven door de Geschiedkundige Kring STAD EN LAND VAN BERGEN OP ZOOM, 1982.

148 blz.; form: 16,5 x 24,5 cm; geïll.; prijs f 32,50.

De titel van dit boek is ontleend aan het de lezer ongetwijfeld bekende lied uit de Valerius' Gedenck-clanck, dat na de belegering van 1622 is gecomponeerd, en behalve als Stedelijk van de Markizaatsstad alom in den lande ten gehore wordt gebracht bij nationale herdenkingen e.d. Een teken dat Bergen op Zoom toen al een belangrijk steunpunt in de landsverdediging en het stand houden tegen de Spaanse aanvallen van veel meer dan plaatselijke betekenis was.

Over deze stad en de belegeringen die zij te verduren heeft gehad is al van oudsher veel gepubliceerd, waarbij uiteraard de metamorfose van de Middeleeuwse ommuring via de Oud-Nederlandse bevestiging tot het meesterwerk van Menno van Coehoorn ter sprake werd gebracht. Maar een boek, waarin die gedaanteverwisseling op de voet wordt gevolgd en waarin dit deel van de Bergse historie compleet wordt weergegeven, ligt eerst nu binnen uw bereik. Ons Studiecommissielid W. A. van Ham heeft deze uitgave op een voortreffelijke wijze verzorgd, zeer ruim voorzien van documentatie uit een respectabel aantal bronnen en toegelicht met tekeningen, schetsen en foto's.

Waarlijk, een belangrijke bijdrage!

Vestvolden. Fra fæstning til Naturpark

Deel uit de serie Ved Sund og Bælt, door Erik Wassard. Hernovs Forlag København 1982. 70 blz.; form. 22 x 20,5 cm (ISBN 87.7251.373.3); geb.

Prof. Thøger Bang, de oudste van onze Deense vrienden, zond ons dit rijk geïllustreerde boekje over de 'Westwal' van Kopenhagen, met de ondertitel 'Van vesting tot natuurpark' (dus ook daar 'verzoeking'.)

Erik Wassard geeft eerst een samenvatting van de vestinggeschiedenis van de Vikingtijd tot de tweede helft van de 19de eeuw om daarna wat uitvoeriger stil te staan bij de voorbereiding en de bouw van een gebogen linie, ca. 7,5 km ten westen van het hart van de hoofdstad, derhalve aan de landzijde. De bouw van deze 14 km lange linie begon in 1888. Zij verkreeg de naam van Vestenenceinten, maar wordt doorgaans Vestvolden (De Westwal) genoemd. In deze doorlopende linie waren op afstanden van ca. 600 m een vijftiental caponnières opgenomen, vanwaar men de natte gracht vóór de wal met artillerievuur kon bestrijken.

Na 1918 was het gedaan met Vestvolden als militair verdedigingswerk. In 1920 werden de werken overgedragen aan het Ministerie van Financiën, waarna de schepping van Luitenant-Kolonel Sommerfeldt voor een klein deel nog voor militaire doeleinden werd gebruikt, maar verder in een diepe rust wegdommelde. Tijdens de staking zomer '44 maakten de bezetters gebruik van de wal om er een grote versperring te maken om de stakende bevolking in de eigen stad in te sluiten.

Na de opheffing als vestingwerk gingen al vrij spoedig stemmen op om van de linie een recreatiegebied te maken, hetgeen na veel gepraat ook is geschied.

Het laatste hoofdstuk beschrijft een wandeltocht langs de vm. wal. De talrijke illustraties variëren van portretten en spotprenten tot kaarten, tekeningen en kleurenfoto's. Mede omdat hieruit de verwantschap met onze vestingbouwkunde duidelijk te zien valt, is het boekje ook voor niet-Deense lezers aantrekkelijk.

Utrecht op oude prenten

Deel I: Langs de singel.

Door Dr. A. van Hulzen.

Geb. 150 pag.; form. 24,5 x 20,5 cm; prijs f 35,-; ISBN 90.233.0452.7

Omslagafbeelding in kleur + 66 zwart-wit-afbeeldingen.

Uitg.: Kruseman's Uitgevers Mij. B.V. Druk: Gorter B.V., Steenwijk, 1982.

Evenals van andere steden zijn ook van Utrecht boeken met oude foto's van deze oude stad verschenen benevens een boek Utrecht bij gaslicht. Het vastleggen van stadsbeelden op foto's is altijd al een verstandige zaak geweest en het is goed dat men hiermee doorgaat, omdat veranderingen in het stadsbeeld zich sinds enkele decennia snel kunnen voltrekken.

Daarbij heeft de fotografie de reputatie van grote betrouwbaarheid. Alleen . . . de fotografische documentatie is eerst in de XIXde eeuw ontstaan, zodat wij, indien wij ons willen verdiepen in de stadshistorie uit vroegere tijden, gebruik moeten maken van houtsneden, kopergravures, litho's, tekeningen, aquarellen en wat dies meer zij. Dat de accuraatheid bij het vervaardigen van die prenten wel eens ver zoek was, is bekend. In ons Jaarboek 1973 wijdde Generaal Spanjaardt Speckman hieraan een interessant artikel.

Dit maakt juist het verzamelen van oude prenten en daarop van toepassing zijnde beschrijvingen tot een boeiende aangelegenheid.

Onze begunstiger Dr. A. van Hulzen is in het Gemeente-archief van Utrecht gedoken en heeft meer dan 65 bejaarde en hoogbejaarde plattegronden, tekeningen enz. uit de prentenverzameling gelicht om deze door reproductie en bundeling in een boek voor een groter publiek bereikbaar te maken.

De grootste verdienste van de samensteller is dat hij de singels rondgaande, de lezer vertrouwd maakt met de ontwikkeling van de ommuurde stad uit de Middeleeuwen tot een behoorlijke vesting in de XVIIde eeuw, het verval in de daaropvolgende eeuw en de 'verzoehering' in het midden van de vorige eeuw, zulks door middel van een inleiding en de bij de illustraties gegeven beschrijvingen, die uitvoerig gedocumenteerd zijn. Al met al een waardevolle aanwinst voor de boekenkast van een ieder voor wie Utrecht in zijn leven iets betekent.

Wij zien met belangstelling de verschijning van Deel II, Langs de grachten, tegemoet (vermoedelijk herfst 1983).

E.

Opmars naar Rotterdam

Door E. H. Brongers

Deel 1: De Luchtlanding. Uitgave: Hollandia, Baarn 1982; ISBN 90.6045.474.x; prijs f 38,50.

Op de van hem bekende nauwkeurige en objectieve wijze geeft de schrijver, na kritische vergelijking van alle beschikbare Nederlandse, Franse en Duitse gevechtsverslagen, dagboeken, stafstudies, rapporten, enz., een verslag van de Duitse opmars naar het regeringscentrum Den Haag, in mei 1940.

Deel 1 beschrijft het wel zeer verrassende begin van deze strijd met de luchtlandingen tussen Rotterdam en Moerdijk. Hierbij moesten de bruggen in de weg naar Den Haag worden veroverd en opgehouden voor de door Limburg en Brabant oprukkende Duitse pantsertroepen. Het is het uitvoerige verslag van de eerste gevechten in Rotterdam, op en om de eilanden van Dordrecht en IJsselmonde en van de gevechten van Nederlandse en Franse troepen om de Moerdijkbruggen te heroveren.

In dit deel worden de gevechten beschreven tot en met de derde oorlogsdag. Veel aandacht wordt besteed aan de hevige straatgevechten, o.m. door de Pontonniers, in Dordrecht, onder de verantwoordelijkheid van de omstreden stadscommandant Mussert.

In de gevechten te Rotterdam hebben naast de Mariniers, de aldaar gelegerde Genietroepen een belangrijke rol gespeeld. Vele bekende Genisten worden met name genoemd en hun rol uitvoerig beschreven.

Het ook reeds verschenen Deel 2 behandelt de gehele strijd in het noordelijk deel van Limburg en in Noord-Brabant, terwijl Deel 3 de slotfase van de strijd omvat, de verbitterde gevechten in Dordrecht, de verdere opmars naar het noorden, culminerend in het bombardement van Rotterdam.

HCT.

Opmars naar Rotterdam, deel 2: 'Van Maas tot Moerdijk'

Door E. H. Brongers

Afm. 14 x 22 cm, paperback of ingebonden, 284 blz., vele kaarten en foto's. Uitg. Hollandia BV Baarn, 1982. ISBN 90.6045.325.5; prijs f 38,50.

Brongers vervolgt zijn langzamerhand befaamde serie boeken over de oorlog in mei 1940 (zie o.a. ons jaarboek 1978, blz. 93) met een uitgebreid verslag over de strijd aan de Maas en de Peel-Raamstelling. Terwijl in deel I van 'Opmars naar Rotterdam' vnl. wordt geschreven over de luchtlandingsoperaties op en om het Eiland van Dordrecht, wordt in dit deel de strijd in Noord-Limburg en Noord-Brabant beschreven.

Dat gebied was niet het hoofdoperatietoneel in het kader van onze landsverdediging, maar in de visie van de aanvaller zeker wel. Voor de Duitsers was Noord-Brabant het opmarsgebied voor hun grootste en sterkste offensieve strijdmacht; enerzijds naar de Moerdijkbruggen ter verovering van het centrale reiduit van ons land, anderzijds ter verbreking van mogelijke verbindingen met België en Frankrijk, resp. ter bestrijding van mogelijk te hulp komende geallieerden.

De ijle stellingen achter het Maas-Waalkanaal en de Maas, vnl. steunend op in kazematten opgestelde infanteriewapens, vrijwel zonder ondersteunende artillerie, zonder luchtsteun, zonder verbindingen vormden op papier voor de aanvallers nauwelijks een hindernis. Met een qua mankracht veelvoudige, qua middelen overweldigende overmacht, vielen zij op meerdere plaatsen aan. Maar de geboden weerstand was vrijwel overal verrassend groot en effectief. Doorgaans moest kazemat na kazemat m.b.v. middelzware artillerie, vurend met directe richting, letterlijk tot schietschijf worden gemaakt, de bemanning zijn gesneuveld of gewond, alvorens zij ter plaatse het water konden oversteken. De geboden weerstand leverde de vijand niet-verwachte vertraging op.

De aanval op de Peel-Raamstelling verliep voor de Duitsers ietwat vlotter. De enige van de vijf verraderlijke overvallen per pantsertrein, welke succesvol was – i.c. die op de brug bij Genep – veroorzaakte al in de vroege morgen van 10 mei 1940 een gat in de Peel-Raamstelling bij Mill. Deze stelling, die in 1938-'40 geleidelijk tot een min of meer voor hardnekkige verdediging geschikte stelling was uitgebouwd, kon echter, doordat het IIIe-legerkorps op 10 mei grotendeels werd gedirigeerd op de Waal-Lingstelling, niet meer volwaardig functioneren. Toen daarin bovendien zo onverhoeds een gat werd geslagen moest de (minieme) bezetting binnen 24 uur het hoofd buigen. Overigens werd ook op verscheidene plaatsen in deze stelling door de bemanningen in en om de kazematten en open opstellingen bewonderenswaardige

weerstand geboden. Het verdere verloop van de gebeurtenissen in Noord-Brabant is bekend; een goed georganiseerde weerstand in westelijker gelegen liniën kon niet meer gerealiseerd worden; de samenwerking met de Franse staven en eenheden leidde evenmin tot een effectieve verdediging. De Duitse pantsereenheden bereikten tenslotte in drie dagen de (niet vernielde) Moerdijkbruggen.

Brongers beschrijft de gevechten op de van hem bekende wijze: in het bredere kader van de grote operaties behandelt hij de gebeurtenissen in verschillende sectoren; hij steunt daarbij op officiële gevechtsrapporten van Nederlandse, Duitse en Franse staven. E.e.a. aangevuld met vele persoonlijke ervaringen van hoog tot laag.

Schrijver gaat niet om de wrange feiten heen i.c., globaal gesteld, het door achtereenvolgende kabinetten nalaten voldoende geld en energie (de know-how was er wel) te investeren in de landsverdediging; hij gaat evenmin heen om de gedurende de oorlogsdagen gemaakte fouten. Anderzijds doet hij m.i. recht aan wat op meerdere gebieden wel werd gepresteerd, resp. aan de velen, die in de goedeels niet bemane stellingen stand hielden.

Voor belangstellenden in de jongste geschiedenis schiept Brongers met zijn nieuwe boek weer een helder beeld; voor degenen, die er bij betrokken waren, een aangrijpend relaas.

Afstammingen en voortzettingen der Genie en Trein

door H. Ringoir

Afm. 17 x 24 cm, paperback, 182 blz.

Uitg. Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf, 's-Gravenhage 1980, prijs f 15,-.

In de serie 'Militair-historische bijdragen van de Sectie Militaire Geschiedenis' verschenen reeds eerder o.m. uitgaven m.b.t. de Infanterie, de Cavalerie en de Artillerie. Onlangs verscheen als nr. 5 het bovenvermelde boek onder een ietwat merkwaardige titel; het begrip 'Trein' blijkt te omvatten: de logistieke diensten van KL en KNIL, de Verbindingsdienst en de Schutterij in uiteenlopende vormen. Vóór 1672 behoorden mineurs, pontonniers en artilleristen overigens ook tot de 'Trein'.

In het boek worden ca. 80 blz. besteed aan de Dienst der Genie en de Genietroepen, alsmede de officieren der Genie. In een geschiedkundig overzicht wordt zeer in het kort ingegaan op het Wapen der Genie, het Korps (Corps) Ingenieurs, het Korps (Corps) Fortificatie-opzichters en de eenheden Mineurs, Sappeurs, Pontonniers en Torpedisten. Van elk der groeperingen (overigens onder uiteenlopende benamingen) worden oprichtingsdata, afstammingen, vele organisatorische gegevens en de krijgsverrichtingen vermeld. V.w.b. de troepen dikwijls tot en met compagnieën, v.w.b. de Dienst der Genie tot en met de eeraanwezenschappen.

Als eerste oprichtingsdata van zelfstandige troepeneenheden komen we tegen: voor de pontonniers 2 mei 1672 en voor de mineurs 24 september 1672. Schrijver vindt de door het Regiment Genietroepen aangehouden datum (15 mei 1748) betrekkelijk willekeurig en onjuist! Als oprichtingsdatum van het Korps (Corps) Ingenieurs houdt hij aan een tijdstip tussen 1695 en 1704, de periode, waarin Menno Baron van Coehoorn Directeur-Generaal van Fortificatiën was.¹ Ranglijsten van de officieren-ingenieur zijn opgenomen van 1688 (ged.) tot 1815; overigens beperkt Ringoir zich vnl. tot de commandanten der zelfstandige eenheden, resp. hoofden secties genie bij staven, tot en met mei 1940.

Achterin het boek is een alfabetisch namenregister opgenomen.

In een afzonderlijk hoofdstuk wordt het Wapen der Genie van het KNIL behandeld (1805-1950).

Uiteraard is het ondoenlijk te beoordelen in hoeverre de opgenomen gegevens juist zijn en de gekozen opzet en indeling de meest geëigende is. Een enkele stellingname (bv. die t.a.v. de oprichtingsdata) tipte ik reeds aan; de verklaring voor het ontstaan van het begrip 'civiel-ingenieur' (blz. 5) geeft stof tot discussie.² De vermelding van de benaming eerstaanwezendschap in 1713 op blz. 45 e.v. noodt tot verdere studie.

Te betreuren valt, dat de inleiding en de toelichting bij de enorme hoeveelheid feitenmateriaal nogal beknopt is en enigerlei verwijzing naar bronnen – al ware het slechts een zekere 'bewegwijzering' – ontbreekt.

Afgezien van deze oneffenheden: voor historisch geïnteresseerden een bijzonder nuttige en handzame bundel.

¹ Zie 'Het Corps Ingenieurs in het Staatse Leger (1579-1795)' door J. Sneep in 'Vesting'; uitg. Stichting Menno van Coehoorn, 1982.

² Zie o.m. 'Ingenieurs in Nederland in de 19de eeuw' door ir. H. Lintsen (uitg. M. Nijhoff, 's-Gravenhage 1980).

Bunkers in Nederland

Door R. Rolf

Afm. 20 x 25 cm, 155 blz., ISBN 90.6474.015.1

Uitg.: AMA, H. Talsma, Den Helder 1982, prijs f 25,-.

Na het zakboek 'Duitse bunkers in Nederland' van dezelfde auteur (zie ons Jaarboek 1979/80, blz. 85) verscheen onlangs een groter, meeromvattend werk. Schrijver beoogt (zo schrijft hij in zijn inleiding) 'door het omschrijven van de militair-tactische inzichten, die tot de bouw van de duizenden bunkers geleid hebben, en het beschrijven van de bunkers in hun oorspronkelijke gedaante en omgeving, deze gebouwen bij historisch geïnteresseerde lezers in de belangstelling te brengen'.

Inderdaad 'duizenden'; het waren er op 5 mei 1945 ongeveer 16.000; 1500 Nederlandse, gebouwd tussen 1916 en 1940, en 14.500 Duitse, gebouwd na 15 mei 1940.

Allereerst komen kort samengevat aan de orde: een karakteristiek van de loopgravenoorlog tijdens de Eerste Wereldoorlog, de Maginotlinie en de tegenhanger daarvan: de Westwall. Interessant is daarin vooral Rolfs visie op de tactische en strategische opvattingen, welke aan de bouw en aanleg ten grondslag lagen en evenzeer de uiteenlopende aanpak van de bouw en de wijze van standaardisering.

Vervolgens worden de 'Nederlandse bunkers', in feite de in Nederland gebouwde duurzame verdedigingswerken ná de fortenbouw, (welke in 1914 haar afsluiting vond) behandeld. Ook hier geeft schrijver inzicht in de algemene situatie m.b.t. de landsverdediging. Behoudens een enkele oneffenheid (de 'aansluiting' aan het Belgische stelsel, blz. 34) weet hij een helder beeld te scheppen van de in ons land tot 10 mei 1940 ontwikkelde activiteit op stellingbouwkundig gebied. De werken op de Afsluitdijk waren, zoals bekend, de meest geavanceerde, maar ook bv. de op relatief grote schaal fabrieksmatig geproduceerde gietstalen kazematten bleken goed aan de eisen te kunnen voldoen. Zijn op blz. 36 uitgesproken oordeel over de z.g. stekelvarkens (er werden 780 bunkers van dit type gebouwd) ware m.i. niet te absoluut op te vatten; immers hij toetst e.e.a. niet aan de eisen, waaraan het ontwerp moest voldoen.

Het grootste deel van het boek wordt besteed aan de Atlantikwall en alle werken, die in het kader daarvan zijn aangelegd, resp. gebouwd. Zijn poging inzicht te verschaffen in de gang van zaken in de jaren '40-'45, de opvattingen t.a.v. de kustverdediging, de bouworganisatie, enz. acht ik geslaagd. Bijzonder veel waardering verdient m.i. de ordening, die hij in de overstellende hoeveelheid feitenmateriaal aangebracht heeft, de wijze waarop hij de ongetwijfeld moeilijke selectie heeft verricht en zijn analyse van de complexen en typen.

Over de effectiviteit van de gigantische operatie, die de aanleg van de 'Westwall' was, wordt zeer uiteenlopend gedacht. Rolf toont m.i. overtuigend aan, dat e.e.a. een belangrijke rol heeft gespeeld in de overwegingen m.b.t. het kiezen van tijdstip en plaats van de 'Invasie 1944'. Dit geldt trouwens evenzeer voor de rol der versterkingen in verscheidene gevechtshandelingen; de gevechten om de beheersing van de Scheldemonding bijvoorbeeld, spreken op dit punt duidelijke taal!

Het boek is voorzien van vele kaarten, tekeningen en foto's en vormt mede daardoor een uitstekend stuk documentatie. Men moet even wennen aan het taalgebruik, dat duidelijk afkomstig is uit een andere discipline. Het bewust handhaven van een groot aantal Duitse woorden uit de vaktaal (dikwijls onvertaalbaar) heb ik als positief ervaren.

Samenvattend: een boeiende en zeer waardevolle bijdrage tot de geschiedschrijving op vestingbouwkundig gebied. Uiteraard onderschrijven wij zijn oproep tot instandhouding van bepaalde complexen, aan het slot van zijn betoog.

Zorg om het stadsbeeld

Door drs. C. F. J. Schriks

De Walburg Pers, Zutphen 1982, afm. 17,5 x 11 cm, paperback, 280 blz., prijs f 19,50

'Wat, kan men zich afvragen, is de zin om aan de grote vloed publicaties over monumentenzorg, er nog een toe te voegen?' Dit is géén vraag, opkomend bij de recensent, maar bij de schrijver, als hij zijn inleiding schrijft bij dit boek over Zutphen. Wel, schrijver geeft daarop zelf het antwoord; niet expliciet, maar door in kort bestek een helder beeld te scheppen van het reilen en zeilen van de monumentenzorg in een oude stad. Door bovendien, zelf bewogen zijnde, een duidelijk beeld te schetsen van wat mensen bezielt, die zich voor het behoud van hun stad inzetten en in een halve eeuw wisten te bereiken ('Zij waren slechts gering in aantal, maar hun strijd lust was vurig' – een aanhaling uit Virgilius op blz. 6).

Schrijver combineert dit met een handzaam overzicht van het overheidsbeleid in de monumentensector, alsmede zijn visie daarop.

Voorts gaat hij vrij uitgebreid in op het wettelijk instrumentarium, dat de bestuurder en de burger ter beschikking staat (Monumentenwet, Wet Ruimtelijke Ordening, Woningwet). De nadruk ligt verder uiteraard op de stad Zutphen, de aan monumenten rijkste stad van Gelderland. Ook de vestingwerken komen daarin aan de orde; wel voornamelijk – niet verwonderlijk – de bijzonder waardevolle middeleeuwse poorten en (resten van) stadsmuren. Het verslag over 1945 vermeldt (blz. 170) het standpunt van onze Stichting m.b.t. de restauratie en conservering van wat overbleef in de zo zwaar door de oorlog getroffen stad.

Schrijver noemt zijn geschrift op verscheidene plaatsen een 'werkje'. Wanneer ik het geheel overzie, stelt hij zich naar mijn mening ietwat te bescheiden op! Ik zou het met recht een goed 'werk' willen noemen, dat aandacht verdient in breder kring dan 'monumentenzorgers', zeker ook buiten Zutphen.

De Citadel van Antwerpen

Het was in 1982 honderdvijftig jaar geleden, dat in en om de Citadel een hevige en langdurige strijd plaats vond tussen Nederlandse en Franse troepen. Luitenant Generaal D. H. Baron Chassé, die het bevel voerde over de Nederlandse troepen, moest de vesting, na deze gedurende ruim een maand hardnekkig te hebben verdedigd, tenslotte overgeven. Het opschrift op het vaandel van het Regiment Genietroepen herinnert aan het werkzame aandeel, dat onze mineurs en sappeurs in de verdediging hadden. In onderstaande recente publicaties wordt op de gebeurtenissen vrij uitgebreid ingegaan.

Het beleg van de Citadel van Antwerpen in 1832

Door J. P. Puype

Opgenomen in 'Armamentaria', nr. 17, jaarboek 1982 van de Stichting 'Vrienden van het Legermuseum'.

In een uitgebreid artikel (57 blz.) worden behandeld: De Positie van Antwerpen in 1832, de plaats van het fort daarin, de inrichting, bewapening, bemanning, enz. De verdediging door de Nederlandse troepen onder Generaal Chassé tegen de sterke Franse strijdmacht wordt beelddend en boeiend beschreven. Een en ander ondersteund door goed kaartmateriaal en o.m. prachtige litho's, die ons een haast fotografische indruk geven van het leven en werken van de troepen tijdens de strijd.

Het jaarboek is te verkrijgen bij bovengenoemde Stichting, Pesthuislaan 7, 2333 BA Leiden; giro nr. 227450 en kost f 25,-.

De Citadel van Antwerpen

Door H. Amersfoort

In 'De Militaire Spectator', januari 1983 (13 blz.)

In dit, eveneens zeer belangwekkende, artikel wordt het zwaartepunt ietwat meer gelegd op de politieke verhoudingen in N. W.-Europa in die periode; voorts worden enkele tactische aspecten van de krijgsverrichtingen wat nader belicht.

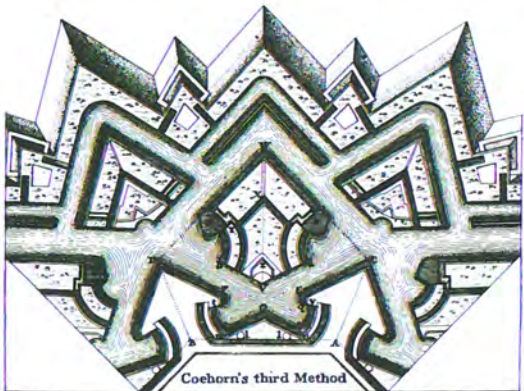
Elk afzonderlijk en tesamen geven de artikelen een goed beeld van de verdediging van een vesting door Nederlandse troepen, zoals in de zeventiende en achttiende eeuw herhaaldelijk maar na 1832 niet meer is voorgekomen.

J.S.

COEHORN'S THREE
METHODS

from

A TREATISE containing the
ELEMENTARY PART of
FORTIFICATION - REGULAR
AND IRREGULAR by JOHN
MULLER, Professor of
Artillery and Fortification,
LONDON MDCCXLVI.

VAN DE BOEKEN- EN TIJDSCHRIFTENMARKT

Aanvullende berichten over recente uitgaven en publicaties

Wij maken onze leden graag opmerkzaam op de volgende uitgaven:

Ian Hogg

The history of fortification

1981. Orbis Publishing London. ISBN 0.85613.028.1.

Vauban et ses successeurs en Franche-Comté

1981. Trois siècles d'architecture militaire. Uitgave van de Académie de Besançon, Frankrijk.

H. G. M. Rutten

Verslag van de opgravingen in de Hervormde Kerk (Garnizoenskerk) te Stevensweert

November 1981. U kunt dit verslag verkrijgen door u met de schrijver in verbinding te stellen, Molenstraat 9, 6107 BJ Stevensweert. Ook het tijdschrift 'Archeologie in Limburg', uitgave van de Archeologische Vereniging Limburg, heeft in het mei-nummer (1982) een verslag van de opgraving opgenomen.

J. A. C. Tillema

Victor de Stuers, ideeën van een idealist

Uitgegeven door de Stichting Maaslandse Monografieën, 1982. 242 pagina's, ISBN 90.23.21.937.6; boekhandelsprijs f 29,50.

J. M. Verhoeff

De oude Nederlandse Maten en Gewichten

Publicatie van het Meertens Instituut Amsterdam, 1982. ISBN 90.70.38.907.x; prijs f 18,50 (franco levering). Schriftelijke bestellingen bij bovengenoemd instituut, postbus 9888, 1000 GW Amsterdam onder vermelding: 1 ex. Maten en gewichten.

Drs. J. P. C. M. van Hoof

Beleg en overgave van de citadel van Antwerpen (1832)

Artikel in 'Mars et Historia', dec. 1982.

Het artikel is te verkrijgen door schriftelijke bestelling bij de Sectie Militaire Geschiedenis van de Landmachtstaf, postbus 90701, 2509 LS Den Haag.

Caert Thresoor

Tijdschrift voor de historische kartografie in Nederland. Het verschijnt 4x per jaar, de abonnementsprijs is f 20,- per jaar. ISSN 0167-4994. Administratie, postbus 68, 2400 AB Alphen aan de Rijn.

Monumenten

Tijdschrift van de Stichting Monumenten met medewerking van vele stichtingen en verenigingen werkzaam op het gebied van de monumenten in Nederland. Het verschijnt maandelijks, de abonnementsprijs is f 62,40. Abonnementen kunnen worden opgegeven aan: Kommunikatie Service Nederland b.v., postbus 146, 5430 AC Cuijk.

H.J.W.

INHOUD

Voorbericht – Red.	2
Drie generaties Maris en de Stichting Menno van Coehoorn – T.	3
Sympathiebetoon in de Soestdijkse paleistuin (27 juni 1981) – E.	4
Zomaar een deur? – mr J. Belonje	7
Wandeltocht Gorinchem (29 mei 1981) – dr C. van der Graaf	9
Vleermuizen op Fort Honswijk – drs Ad Littel	10
Van een verdedigingswerk tot een te verdedigen werk – drs Ad Littel	11
Nieuwe Vestingbouw op een Natte of Lage Horisont, presentatie facsimile-druk (9 juni 1982) – T.	12
Het HB bezocht het Werk aan de Hoofddijk (20 mei 1981) – J.S.	14
Jaarlijkse excursie Elburg (13 juni 1981) – J.S.	17
Correspondentendag op Texel (3 oktober 1981) – H.C.T.	19
Met de Fortress Study Group naar Verdun (11-14 april 1981) – v.W. / Met de Simon Stevinstichting naar Namen (9 mei 1981) – Machiel Kiel	20
Met de Simon Stevinstichting naar Battice en Tancremont (12 september 1981) G. Gerrits	23
Met de Fortress Study Group naar de Kanaaleilanden (11-13 september 1981) – E.	23
Het eerste colloquium van de Deutsche Gesellschaft für Festungsforschung te Wesel (30 oktober-1 november 1981) – mr. S. H. Poppema	25
Met de Simon Stevinstichting naar Antwerpen (8 mei 1982) – G. Gerrits	26
Leest u mee?	29
Napoleons verdedigingsplan Vlieland/Terschelling (mr. Belonje) – T.	29
Nieuwe vestingbouw . . . (M. van Coehoorn) – E.	30
Gedenkschrift van de daaden van Menno baron van Coehoorn (Ypey) – E.	30
Merck toch hoe sterk (Van Ham) – E.	31
Vestvolden . . . (Wassard) – E.	31
Utrecht op oude prenten (dr. Van Hulzen) – E.	32
Opmars naar Rotterdam (Brongers) – H.C.T.	32
Opmars naar Rotterdam 2 (Brongers) – J.S.	33
Afstammingen en voortzettingen der Genie en Trein (Ringoir) – J.S.	34
Bunkers in Nederland (drs. Rolf) – J.S.	35
Zorg om het stadsbeeld (drs. Schriks) – J.S.	36
Citadel van Antwerpen (Puype e.a.) – J.S.	37
Coehorn's Three Methods (prof. John Muller)	38
Van de Boeken- en Tijdschriftenmarkt – H.J.W.	39

S -

17-00704

C. J. Snijders.

C. J. Snijders